

<https://doi.org/10.62837/2024.5.67>

İSAYEVA NƏRMİNƏ ŞUA QIZI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan
narmina.isayeva@gmail.com

“XOŞBƏXTLİK” MƏNALI RUS VƏ AZƏRBAYCAN FRAZEOLoji VAHİDLƏR

Açar sözlər: konsept, dilçilik, müqayisəli tədqiqat, başqa bir sistem, əlaqəli dillər, aspekt, frazeologizm, frazeologiya, etimologizm, semantika, koqnitivistiviz, problematika, leksik mənası, orta vahid nominasiyası üzrə.

Key words : concept, linguistics, comparative research, different system, relative languages, aspect, phraseologism, phraseography, etymologism, semantics, cognitivism, problematic, lexical meaning, unit of secondary nomination.

Ключевые слова: концепт, лингвистика, сравнительное исследование, другая система, родственные языки, аспект, фразеологизм, фразеография, этимологизм, семантика, когнитивизм, проблематика, лексическое значение, единица вторичной номинации

Frazeologiya problemləri öz aktuallığını bu gün də itirməyib. Ölkəmizdə frazeoloji fikrin inkişafı linqvonəzəri tədqiqatların bütövlükdə intensivləşməsinə güclü təkan verir, frazeoqrafiya sahəsinin yaranması və təkmilləşməsinə təsir göstərir. Hal-hazırda koqnitiv problemlərin öyrənilməsi ilə əlaqədar frazeologiyaya maraq yenidən dirçəlir. Məlum olduğu kimi, koqnitiv dilçiliyin maraq dairəsini xalqın tarixi və mədəni təcrübəsinin, onun dünyagörüşünün özəllikləri, təbiət və cəmiyyət, heyvan və bitki aləmi hadisələrinə münasibətlərinin dildə əks olunması təşkil edir.

Hər bir problematika kimi, koqnitiv problematika da maraq dairəsini özü təyin edir. Əslində hər bir istiqamətin təşəkkülü ilk öncə elə onu maraqlandıran problemlər dairəsinin təyin edilməsidir. Maraqlara uyğun olaraq obyektin sərhədləri, dilin prioritet sahələri də təyin edilir. Koqnitiv dilçiliyin əsas məqsədi xalqın etnomədəni və tarixi-psixoloji təcrübəsinin tədqiqi olduğu üçün, koqnitivistlərin diqqət mərkəzində leksik semantika, frazeologiya, atalar sözləri və zərbi-məsəllər, ibrətli hekayələr, lətifələr, nağıllar və bütövlükdə milli folklor durur. Qeyd olunan dil və mədəni faktlar sırasında frazeoloji vahidlər xüsusi yer tutur.

Hamıya məlumdur ki, müqayisəli tədqiqatlar bir dilin öyrənilməsindən daha səmərəlidirlər. Tədqiq edilən hər bir dilin xüsusiyyətləri başqa dilin öyrənilməsi fonunda daha aydın görünür. Ona görə də bir dilin materialı əsasında aparılan tədqiqatlarda da çox zaman müqayisəyə müraciət edirlər.

İnsanın bu və ya digər hisslərini ifadə edən frazeoloji vahidlər bütün dillərdə xüsusi qrup təşkil edir. Bu cür frazeologizmlər həmin xalqın necə sevindiyi və kədərləndiyi haqda, bunların necə ifadə olunması və nə ilə əlaqəli olmaları barədə

bizə məlumat verir. Koqnitiv dilçilik üçün bu cür frazeologizmlər qiymətsiz materialdır.

Dünya dillərinin frazeologiyasının tədqiqində Azərbaycan alimlərinə məxsus olduğuna da etiraz etmək çətindir. M.T.Tağıyev, F.Q.Hüseynov, A.A. Orucov, A.Məmmədli və bir çox digər alimlər bütün dünyada tanınırlar. Ölkəmizdə dünya dillərinin frazeoloji lüğətləri də hazırlanırdı və nəşr olunurdu, xüsusilə də iki dilli lüğətlər populyar idi.

Frazeoloji lüğətinin materiallarına görə Azərbaycan frazeologiyasında müsbət emosiyaları bildirən sevinc, zövq, gülüş, sevgi, xoşbəxtlik, səadət, məmnuniyyət, iham kimi belə ifadələr tapmaq olur. Bu lüğətdə ekvivalentlətlər diqqətlə seçilmişdi və frazeoloji vahidlərinin semantikasi tam açıqlanır.

«Xoşbəxtlik» ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən universal konseptdir. Əlbəttə ki, konseptuallıq ümumiyyətlə milli mentalitetlə birbaşa əlaqəni nəzərdə tutur. Konseptin leksik əhəmiyyətin konseptual nüvəsini təşkil edən anlayışdan fərqi budur. Anlayış məntiqi kateqoriya kimi oxşar əşyaları vahid sinifə birləşdirən əhəmiyyətli xüsusiyyətləri əhatə edir. Buna görə də sözü ümumiləşdirir və ümumiləşdirilməsinə görə saysız-hesabsız ədədləri adlandırma bilir. Məsələn, gödəkçələr müxtəlif olur, amma bütün cəkətlər üçün xarakterikdir ki, bu «kostyumun yuxarı hissəsi - tək və ya ikiqat yaxalı ceket» (4, 515). Konkret predmetlər əhəmiyyətli əlamətlərin ayrılması ilə bu cür semantizasiyaya məruz qalır. Diqqətsizləşdirilmiş əşyalarla bağlı bir az daha mürəkkəbdir. Bir qayda olaraq, belə anlayışların semantikleşdirilməsi də mücərrəd xarakter daşıyır. Məsələn, «Xoşbəxtlik» 1. Tam, yüksək məmnunluq hissi və vəziyyəti. 2. Uğur, şans "(4, 782). Baxmayaraq ki, bu diqqətsizləşdirilmiş anlayışda leksemanın keyfiyyətini və təkrarını, semantik özünəməxsusluğunu müəyyən edən əhəmiyyətli toxumları ayırd etmək olar. Bu cür ailələrə «ən yüksək», «maksimal», «ən tam», yəni daha çox «tam» və daha çox «yüksək» məmnunluq imkanlarını inkar edən semi aid etmək olar.

«Konsept» anlayışına gəldikdə, müasir bilişsel dilçilikdə bu konsepsiyanı fon məlumatları ilə əlaqələndirən rus filosofu S.A.Askoldovun təliminə gedib çıxır. Məsələn, S.A.Askoldov göstərirdi ki, «Bədii konsept elementlərinin əlaqəsi bədii assosiativliyin tamamilə yad məntiqinə və real praqmatikasına əsaslanır» (1, 38). Eyni zamanda, S.Ə.Askoldov tanıma və bədii konsepsiyaları ayırır. İlk olaraq, o, yəqin ki, adi anlayışları başa düşür ki, vacib cisimləri özündə birləşdirir. İkinci, yəni bədii konseptlər dedikdə, alim assosiativ əlaqələrlə «yüklənən» anlayışı başa düşür. Assosiativ əlaqələrin bədii konseptin mahiyyətini müəyyən etməsi heç kimdə etiraz yarada bilməz. Lakin məsələ budur ki, assosiativ əlaqələr bu, yəni bir çox assosiativ əlaqələr ilə hər hansı bir konsepsiyanın mahiyyətini müəyyən edir və elementar anlayışdan fərqlənir. Məsələn, *kənd* haqqında elementar anlayış siqnalda *kənd* sözünün leksik mənasını əks etdirir. Bu sözün mənası S.I.Ojeqovun lüğətində aşağıdakı kimi müəyyən edilir: 1. Kənd. 2. Kənd ərazisi. 3. Kənd əhalisi "(4, 164). Qeyd etmək lazımdır ki, «kənd» nin tərifini tam dəqiq deyil, çünki «kəndli» anlayışının müəyyən edilməməsi bəlli deyil. Kəndli sözünün mənası «Kənd təsərrüfatı bitkilərinin yetişdirilməsi və kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi ilə məşğul

olan kənd sakini» (4, 306) kimi müəyyən edilir. Beləliklə, kənd sözünün mündəricatı «kənd təsərrüfatı əkinlərinin becərilməsi və heyvandarlıqla məşğul olan insanların məskunlaşması» definisiyasına bərabərdir.

«Kənd» anlayışı budur, lakin «kənd» konsepsiyası belə deyil. Kənd konsepsiyası kəndin leksik vahidinin mündəricatı təşkil edən «kənd» anlayışından nə fərqlənir? Bizim fikrimizcə, konsepsiyanın milli-mədəni xarakterini təmin edən fon məlumatıdır. Eyniadlı konseptlər arasındakı milli-mədəni fərqlərin mahiyyəti assosiativ doldurma fərqləri ilə bağlıdır. Belə ki, rus xalqının kollektiv şüurunda mövcud olan «kənd» konsepsiyası Azərbaycan mentalitetinə xas olan «kənd» konsepsiyasından fərqlənir. Fakt budur ki, bu konsepsiyalar birbaşa Rusiyada və Azərbaycanda xarakterik kəndlər haqqında fikirlərlə bağlıdır. Beləliklə, konseptlər mədəni informasiyanın daşıyıcısı olur.

«Xoşbəxtlik» konsepti, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, universal və ümumbəşəri xarakter daşıyır. Başqa bir şey odur ki, ən tam və ən yüksək məmnunluq haqqında fikir fərqli xalqlarda fərqlənə bilər.

Rus dilində, izahlı və xüsusi frazeoloji lüğətlərin materiallarına görə, «xoşbəxtlik» ümumi tipik mənası ilə aşağıdakı frazeologizmlər qeydə alınıb: *на седьмом небе (быть)*, yeddinci səmada (olmaq), *родиться в сорочке*, köynəkdə doğulmaq, *родиться под счастливой звездой*, xoşbəxt ulduz altında doğulmaq, *попадать (быть) на седьмое небо* yeddinci səmada düşmək (olmaq), *почувствовать себя на седьмом небе*, özünü səmanın yeddinci qatında hiss etmək, *как рыба в воде*, suda balıq kimi olmaq, *век Астреи*, Astreya dövrü.

Qeyd olunan bütün frazeologizmlər sadə, elementar, obrazlı əsaslarla qurulur. Obrazın elementarlığı frazeologiyanın əsasını təşkil edən anlayışın presedent xarakterinin ümumi əlçatanlığı ilə izah olunur. Yalnız bir frazeologizm, yəni Astreya dövrü, bu ifadənin mürəkkəb mifoloji süjetə çevrilməsi mənasında intellektual xarakter daşıyır. Astreya əsri frazeologizm ilə dolayı sinonimiyani yunan mifologiyasına qalxan başqa bir frazeologizm təşkil edir. Nisbətən mürəkkəb anlayış-obraz frazeologizmdən ibarətdir.

Obrazın elementarlığı, onun presedent sadəliyi və ümumi əlçatanlığı bu frazeosemantik qrupun formalaşmasının təməli olan obrazlar sisteminin universallığını göstərir. Rus frazeologizmləri sistemində «xoşbəxtlik» tipik mənası ilə aşağıdakı obrazlar göstərilir: səma (yeddinci), xoşbəxtlik, cütlük (yeni doğulmuş), ulduz (xoşbəxt), su (balıq), Astreya, açar (xoşbəxtlik), empiriyələr, saatlar.

Bu obrazlar nisbi xarakter daşıyır. Bu obrazların nisbilyi mütləq mövqedə aydın olmaması ilə əlaqədardır, çünki konkret deyil. Məsələn, köynək obrazı frazeologizm üçün presedent ola bilməz. Buna görə də doğulma vəziyyəti ilə əlaqədardır. Nəinki xoşbəxtliyin simvolu, uşağın doğulduğu gömlək. Bu halda qeyd etmək lazımdır ki, frazeologizm ayrı bir obraza deyil, hekayə hekayəsinə, mifoloji süjetə, bu halda uşağın qaşığıda doğulması və xoşbəxt olması barədə mifoloji fikirlərə gedib çıxır.

Eyni «süjet» prinsipə frazeologizmin yeddinci səmada özünü hiss etməsidir. Burada yeddinci səma haqqında təsəvvürlər həyata keçirilir. Müq. Azərbaycan ifadəsi göyün yeddinci qatında olmaq.

Suda qalan balıqla bağlı presedent vəziyyət tamamilə təbiidir. Frazeologizm suda balıq kimi həqiqətən universal obraza nümunə ola bilər. Prinsipcə, o, yalnız balığın nə olduğunu bilməyən insanlara aydın ola bilməz. Elə buna görə də dünya frazeologiyasında çox vaxt balıq və su obrazı qazanılır. Sr. feel like a fish out of water və s.

Azərbaycan dilində bu frazeosemantik qrupa frazeologizmlər ağ günə çıxmaq, ayağı düşmək, aydınlığa çıxmaq, qanat alıb uçmaq, əli bala batmaq, işıqlığa çıxmaq, yeddinci qöydə olmaq, elə bil çiçəyi çirtladı, yer ilə göy arasında olmaq, kefi üstürüngü vurmaq, kefi çirtiq çalmaq, özünü göyün yeddinci qatında bilmək, ulduzun üstünə gülmək, üzünə gün doğmaq, çıxaqını yandırmaq, buludların üstündə uçmaq.

Azərbaycan dilində «xoşbəxtlik» tipik mənası olan frazeologizmlər də üç qrupa bölünür. Onlardan birini universal şəkildə frazeologizmlər, ikincisini isə müəyyən mifoloji təsəvvürlərlə əlaqəli frazeologizmlər təşkil edir. Üçüncü qrup obrazın orijinallığına əsaslanır.

Obrazın universallığından ekvivalentliyi fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, «yeddinci səma» obrazı rus və Azərbaycan dillərində, daha doğrusu, hər iki dilin frazeoloji sistemlərində ekvivalentlik təşkil edir. Aydındır ki, bu cür ekvivalentlik frazeologiyada mifoloji təsəvvürün, milli mentalitetdə və bu mentalitet üçün xarakterik olan dünyanın milli-dil mənzərəsində müəyyən yer tutan konsepsiyanın eyniliyinə əsaslanır.

Ulduz obrazı hər iki dilin frazeologiyasında rast gəlinir və xoşbəxtliklə əlaqələndirilir. Buna görə də, bu halda biz universallıqdan deyil, ekvivalentlikdən danışa bilərik, baxmayaraq ki, frazeologizmlər xoşbəxt bir ulduzun altından doğulmaq və ulduzun üsyan gülləsi ekvivalent deyil. Burada söhbət frazeologizmlərin ekvivalentliyindən deyil, obrazların ekvivalentliyindən gedir. Digər tərəfdən, aydın başa düşmək lazımdır ki, obrazların ekvivalentliyi sonda frazeologizmlərin özlərinin ekvivalentliyini də təmin edir. Bu cür ekvivalentlik struktur-formal və komponent ekvivalentliyin olmadığı yerlərdə də mövcuddur.

Xoşbəxtliyi yüksəkliklə, uçuşla əlaqələndirən frazeologizmlər universaldır. Bu cür ifadələrə bütün dillərdə rast gəlinir və yüksəkliyin, yüksəkliyin həqiqi psixoloji vəziyyətini əks etdirir. «Ayaqların altına baxmamaq», «sevincdən ayaqlarını hiss etməmək» məntiqi sxemi təbiidir. Məntiq və əks vəziyyətin təbiidir: «yerə enmək», «yerə düşmək», «yuxarı qalxdıqca, düşmək daha ağırlı olur» və s.

Orijinal şəkildə Azərbaycan frazeologiyasında ayaq obrazı sayıla bilər. Məsələn, ayağı qapaq.

Beləliklə, rus və Azərbaycan frazeologiyasında tipik «xoşbəxtlik» mənası ilə frazeoloji vahidlərin üç növünə, daha doğrusu, frazeologiyanın əsasını təşkil edən obrazlı konseptlərin üç növünə rast gəlinir. Birinci halda universallıq müşahidə olunur. İkincisi - ekvivalentlik. Üçüncüsü - orijinallıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская речь. Новая серия II. Л.: ACADEMIA, 1928, С.28-44.
2. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1988.
3. Оруджев А. А., Азербайджанско-русский фразеологический словарь. Баку: ЭЛМ, 1976, с. 182.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1990.
5. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik, 2-ci cild, Bakı, 1993.

“XOŞBƏXTLİK” MƏNALI RUS VƏ AZƏRBAYCAN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

Məqalə rus və Azərbaycan frazeologiyasına həsr olunub. Diqqət mərkəzində ümumi mənası “xoşbəxtlik” olan frazeoloji vahidlər dayanır. «Xoşbəxtlik» ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən universal konseptdir. Əlbəttə ki, konseptuallıq ümumiyyətlə milli mentalitetlə birbaşa əlaqəni nəzərdə tutur. Azərbaycan dilində «xoşbəxtlik» tipik mənası olan frazeologizmlər də üç qrupa bölünür. Onlardan birini universal şəkildə frazeologizmlər, ikincisini isə müəyyən mifoloji təsəvvürlərlə əlaqəli frazeologizmlər təşkil edir. Üçüncü qrup obrazın orijinallığına əsaslanır. Təhlil mənanın əsasını təşkil edən surətlərinin səciyyəsinə bərpə etmək və onların frazeoloji mənanı müəyyən etməsini öyrənməyə yönəlib. Təhlil tipoloji oxşarlığı və fərqli cəhətləri üzə çıxarır. Tipoloji oxşarlıq üstünlük təşkil edir.

N. Sh. Isayeva

RUSSIAN AND AZERBAIJANI PHRASEOLOGISMS WITH TYPICAL MEANING "HAPPINESS"

The article deals with the russian and azerbaijani phraseology. The phraseological units with the common meaning “happines” are in the focus. "Happiness" is a universal concept with universal meaning. Of course, conceptuality involves a direct connection with the national mentality as a whole. Phraseologisms, which have the typical meaning of "happiness" in the Azerbaijani language, are also divided into three groups. The first group contains universal phraseological units, and the second group contains phraseological units associated with certain mythological representations. The third group is based on the originality of the image. The analysis is directed to the restoration of the character of images comprising the meaning and to the examination of their influence on defining the phraseological meaning. The analysis reveals the typological likeness and different features. The typological likeness prevails.

Н.Ш.Исаева

РУССКИЕ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С ТИПОВЫМ ЗНАЧЕНИЕМ «СЧАСТЬЕ».

Статья посвящена русской и азербайджанской фразеологии. В центре внимания - фразеологические единицы с общим значением «счастья». "Счастье" - универсальное понятие, имеющее общечеловеческое значение. Конечно, концептуальность предполагает прямую связь с национальным менталитетом в целом. Фразеологизмы, имеющие в азербайджанском языке типичное значение «счастье», также делятся на три группы. В первой группе - универсальные фразеологизмы, а второй - фразеологизмы, связанные с определенными мифологическими представлениями. Третья группа базируется на оригинальности образа. Анализ направлен на восстановление характера изображений, составляющих смысл, и изучение их влияния на определение фразеологического значения. Анализ выявляет типологическую схожесть и различные особенности. Преобладает типологическая однородность.

RƏY:f.ü.f.d.,dos. Məmmədova P.H.